

Galib Šljivo

NASELJAVANJE MUSLIMANSKIH PROGNAHIKA (MUHADŽIRA) IZ KNEŽEVINE SRBIJE U ZVORNIČKI KAJMAKAMLUK 1863. GODINE

Osman-paša je bio najmlađi sin bosanskog valije Sulejman-paše. Na dvoru svog oca je obavljao dužnost defterdara, ali je Sulejman-paša sam vodio finansije ejaleta jer ih nije mogao povjeriti sinu zbog njegove dokazane sklonosti ka rasipništvu. Kad je došao ponovo u Bosnu, već je bio iskusan sedamdesetogodišnji državnik i dobro poznao prilike ne samo u Bosanskom ejaletu nego i susjednim krajevima. Dopisivao se sa knezom Milošem, ali mu nije vjerovao. Svakako nije bilo čudno kad je knez Milošo cijenio da je nastupio povoljan trenutak da uzbuni hrišćansko stanovništvo u Bosni i Bugarskoj jer je Porta bila zapala u velike teškoće, a velike sile su bile sklone da pripomognu njenom cijepanju.¹ Osim toga, Osman-paša je 8. novembra 1859. godine bio obaviješten privatnom vezom da je knez Miloš u Skupštini objavio plan napada na Bosnu kod Zvornika. Štaviše, Rusija je podržala ovaj njegov plan, a Francuska mu se nije protivila.²

Tako je još od Svetoandrejske skupštine (1858) Kneževina Srbija zaoštravala odnose prema Visokoj Porti. No, do otvorenog sukoba je došlo tek kod *Čukur česme* u Beogradu 1862. godine. To se dešavalo zbog toga što se nacionalna politika kneza Mihaila Obrenovića odvijala kroz dva uporedna plana: prvo, u okupljanju i organizovanju okolnog stanovništva pod neposrednom osmanskom vlašću; drugo, u sklapanju saveza sa balkanskim državama i političarima. Po tom planu trebalo je podići ustanak u Bosanskom ejaletu.³ Slijedeći taj plan, Toma Kovačević je u februaru 1862. godine podnio „Projekat

¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*. Landshut 1998, 467.

² G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, 471.

³ J. Milićević, „Od prvog srpskog ustanka do Berlinskog kongresa 1804–1878“. *Istorija srpskog naroda, V–I*. Beograd 1981, 295–296.

za podizanje bune protiv Turaka u Bosni i Hercegovini, Staroj Srbiji, Niškom i Vidinskom pašaluku živeći“.⁴

Ovo očevidno uplitanje susjedne Srbije u bosanske prilike s ciljem da izazove nered, bilo je poznato vlastima u Sarajevu, zato su ejaletske vlasti preduzimale mjere kojima će to spriječiti, odnosno spremno spriječiti upad srpske vojske na svoju teritoriju, prije svega u zborničkom kajmakamluku.⁵ Pošto se to nije dogodilo 1862, u Bosni su očekivali da bi pripremani napad Srbije na Bosnu mogao biti izveden i u 1863. godini i da se onda napadu na Bosnu pridruže i oružane grupe iz Vojne krajine. Tako bi se ostvario plan o „stvaranju jedne južnoslovenske države u koju bi ušla i pobunjena Krajina“.⁶ Međutim, ovaj plan nije sproveden ni u 1863. godine vjerovatno zbog toga što su unutrašnje prilike u Bosanskom ejaletu bile tada stabilnije nego u vrijeme kad su ovi planovi sačinjeni i kad je Bosna bila zahvaćena nemirima, pa ih je bilo lakše izvesti.

I susjedna Austrija je redovno prikupljala podatke o pograničnim osmanskim provincijama, pretežno o Bosanskom ejaletu. Njene konzularne agencije u Trebinju, Livnu, Banjoj Luci (Bihaću) i Tuzli, kao i Vicekonzulat u Mostaru i Generalni konzulat u Sarajevu, pored redovnog zadatka da omogućavaju redovan protok austrijske robe na bosansko tržište, prikupljale su i podatke o demografskim prilikama, rudnom bogatstvu i ekonomskim mogućnostima, zdravlju ljudi i stoke, stanju cesta i drugih strateški važnih tačaka, uglavnom sa područja na kojem su djelovale konzularne agencije. Godinu dana prije nego što će konzularnu agenciju iz Tuzle preseliti u Brčko, konzularni agent Nikola Omčikus je na zahtjev austrijskog generalnog konzula Jovanovića podnio izvještaj o zborničkom kajmakamluku.⁷ Gotovo da je to bilo po istom šablonu po kojem je bio sastavljen i izvještaj o istom kajmakamluku urađen 1856. godine.⁸ U stvari, ovim novim izvještajem je Maričić opisao stanje u zborničkom kajmakamluku u 1864, kad su muslimanski prognanici iz Srbije razmješteni po sjevernoj Bosni, sa posebnim osvrtom u ovom kajmakamluku. O

⁴ G. Jakšić i V. Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi balkanski savez)*. Beograd 1963, 130-133; D. Berić, „Projekt Ljubomira Ivanovića iz 1866. godine o ustanku hrišćana u evropskoj Turskoj“. *Zbornik za istoriju*, 27/1983, Matica srpska, Novi Sad 1983, 151-171.

⁵ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijeg vremena do austrougarske okupacije 1878*. Sarajevo 1937, 235-236.

⁶ M. Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1848-1881*. Zagreb 1981, 50-54.

⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), austrougarski Generalni konzulat Sarajevo (dalje: AUGK S), vicekonzulat Brčko, 51/1864, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 18. oktobra 1864; *Memoari Živka Crnogorčevića*. Priredio za štampu Milenko Filipović. Sarajevo 1966. Nikola Omčikus je bio „Srbini iz Udbine grada“.

⁸ G. Šljivo, „Prilike u zborničkom kajmakamluku i proglašenje Hatihumajuna 1856. godine“. *Istorijski zbornik*, IV/4, Banja Luka 1983, 163-178.

Bosanskom ejaletu, ili njegovim pojedinim oblastima, a posebno u periodu 1862–1864. godine kad su muslimani prognani iz Srbije, donosili su podatke i poslanici drugih država koje su u Sarajevu imale svoje konzulate.

Italijanski konzul Cezar Durando, koji je 1863. godine došao u Sarajevo i započeo rad u novoosnovanom konzulatu, također je već 28. novembra iste godine podnio svojoj vladi opširan izvještaj o stanovništvu Bosanskog ejaleta. Za katolike, Durando piše da ih ima najmanje u Bosni i Hercegovini i da su siromašni. Međutim, stavili su se pod austrijsku zaštitu koja ih je obilato pomagala i štitala. Oni su se obraćali za pomoć i francuskom vicekonzulatu koji je započeo rad još 1852. godine. Od tada je Francuska smišljeno i zamašnim poklonima pridobijala bosanske katolike. O muslimanima i pravoslavnim stanovnicima Bosne, Durando piše: „Muslimani ispoljavaju najjače nacionalne osjećaje. Oni vole Bosnu, ponosni su na svoj rod i svoje porijeklo. Pravoslavno stanovništvo djeluje izgubljeno, a oni najbogatiji, tj. trgovci, su odreda škrti i bave se lihvarstvom.“ Durando je posebno ukazao na to da je fanatizam podjednako razvijen kod pripadnika sve tri vjere u Bosni. Bosanski musliman naziva Osmanliju nevjernikom koji se ne pridržava striktno načela Kur’ana. Katolici i pravoslavni su netrpeljivi jedni prema drugima, čak netrpeljiviji nego prema muslimanima. Upravo ih je ta mržnja spriječavala da se okupe na zajedničkom nacionalnom programu. „Iako svi oni pripadaju Slovenima izgledaju tako kao da su bili udaljeni jedni od drugih stotinama milja.“⁹

Međutim, bilo je i drugačijih zapažanja u kojima se iznose podaci da su vladali snošljivi odnosi između pripadnika sve tri vjere u Bosni. Najbolji primjer za to je zapis Živka Crnogorčevića, poznatog tuzlanskog trgovca, koji nam donosi podatke o prilikama u Tuzli u osmansko doba.

Živko Crnogorčević, jedan od poznatijih tuzlanskih trgovaca, zapisao je u svojim memoarima da je 1864. godine na *Spasovdan* stigao novi zbornički mutesarif iz Travnika u Tuzlu. Bio je to Mustafa-paša koji je u Bosnu došao zajedno sa komandantom beogradske varoši Šerifom Osman-pašom kod kojega je bio divan-efendija. U Bosni ga je novi valija unaprijedio u zborničkog mutesarifa. Iz zatočeništva je te godine stigao i Osmanbeg, sin Mahmud-paše Tuzlića, i ponovo se nastanio u Tuzli. Sa svakim je živio dobro, a osobito sa Srbima. Bio je član idare-medžlisa. Crnogorčević piše: „Dok smo čekali dolazak Mustafa-paše, Hadžibeg se nasloni na šarage običnih kola i pozva me: Ti odža takum, čuj: jesam li nešto zaboravio što se pjeva u vašoj crkvi? i poče: Čežnjejšuju heruvimi, od početka do svršetka, nijedne riječi nije pogriješio, a poslije poče: Roždestvo Tvoje, Hriste Bože vaš... i td. Pitao je: Jesam li će pogriješio? A Živko mu kaže da jeste, jer umjesto *vaš* trebalo je da kaže *naš*, a

⁹ P. Mitrović i H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863–1870)*. Sarajevo 1958, 50–54.

Hadžibeg mu odgovori: E, ja to ne mogu reći, elem, bez pogreške.“ Hadžibeg je inače često zalazio u magazuu kod Živka Crnogorčevića, obično ujutro, ali i poslije podne. „Odielo je nosio *a la franca*, ali fes i kosa ošišana. Svake godine dolazio je prvi dan *Vaskrsa* u našu crkvu, tutor crkveni metne mu stolicu niže vladikina stola, i on sjedne, ali pod fesom naravski, i nikuda se neće maknuti, a ni obazirati.“ Živko dalje piše kako je čuo da je Hadžibeg „dok je carevao“, tj. prije Omer-pašine intervencije u Bosni i Hercegovini (1850-1852), „da je mlogo dolazio na više mjesta u varoši na svadbe, na krsne slave i kojekakve ručkove i večere, i tu se jelo i pilo, i da je kojekakve crkvene pjesme kao tropare, pjevao i učio od našije“.¹⁰

Pošto se u Bosni u to vrijeme posvuda govorilo da će Bosna i Hercegovina biti pripojena Austriji kao nadoknada za izgubljene austrijske posjede u Italiji, Durando je pisao i o tome kako na to gledaju bosanski muslimani i hrišćani. Bosansko stanovništvo u cjelini nije rado prihvatilo takvu mogućnost, protiv su bez sumnje svi muslimani i sigurno bi se silom oduprli da bi odbranili svoju domovinu. Nasuprot njima, hrišćani se neće upustiti u oružanu borbu, neće javno ni ispoljavati protivljenje, ali će djelovati iz prikrajka i, ako ustreba, pridružice se bosanskoj aristokratiji. „Štaviše, muslimani su smatrali da je proročanstvo već predodredilo da Osmanlije moraju napustiti evropske krajeve i vratiti se u Aziju odakle su i došli, ali da će oni, Bošnjaci, ostati u Bosni i dalje ispovijedati čistu islamsku vjeru.“ Durando je na osnovu takve ocjene raspoloženja naroda u Bosni zaključio da „vjera zamjenjuje nacionalne programe“.¹¹ Takođe je dobro uočio kad je tvrdio da je u ovoj provinciji nejednako raspoloženje stanovništva sve tri vjere prema nagoviještavanom pripajanju Bosne i Hercegovine Austriji, što se pokazalo kao sasvim tačno prilikom okupacije 1878. godine. Muslimani su se zaista požrtvovano i hrabro borili protiv nadiranja austrougarske vojske, ali nisu mogli spriječiti okupaciju.

Poslije naglog pogoršanja odnosa između kneževske vlade i Portinih garnizona u gradovima u 1861. godini, Srbija je uspjela da se s Visokom Portom dogovori o tome da muslimansko stanovništvo koje je boravilo po gradovima u Srbiji napusti odmah svoje domove. Porta je odlučila da ove „sultanovi musafire“, kako ih je bosanski valija uobičajio nazivati, odnosno muhadžire, kako ih je pravilnije domaće stanovništvo nazivalo, naseli u Bosanskom ejaletu. Istovremeno su obrazovane dvije potkomisije, osmanska i srpska, da procijene vrijednost njihovih nepokretnih dobara koje je Srbija trebalo da isplati Turskoj.

Još od polovine 1862. godine, muhadžiri su počeli neorganizovano i u većim grupama prelaziti preko Drine u Bosnu. Tih dana bosanske vlasti su im odredile privremeni smještaj uglavnom u zvorničkom kajmakamluku. Austrijski

¹⁰ *Memoari Živka Crnogorčevića*, 28-29.

¹¹ P. Mitrović i H. Kreševljaković, *nav. djelo*, 50-54.

generalni konzul baron Stjepan Jovanović je 6. februara 1863. godine izvijestio ministra Rehberga da je najvrijednija stvar ovog vremena bilo upravo zbrinjavanje i naseljavanje muslimanskih porodica koje su u Bosnu došle iz Srbije. One su privremeno smještene po privatnim kućama. Vlasti su im davale novčanu pomoć iz državne kase. Međutim, ta pomoć je bila nedovoljna za njihovo minimalno izdržavanje, pa su lokalne vlasti pristupile sakupljanju dobrovoljnih priloga za izbjeglice. U nekim krajevima su svi stanovnici bili obavezni da uplate novčani prilog „pa i hrišćansko stanovništvo.“

O trajnom smještaju muhadžira iz Srbije govorilo se posvuda. Pošto su proturane glasine da će se oni pretežno naseliti na zemljištu koje su hrišćani kmetovi dotad već obradili i sa kojeg nisu ubrali plodove, te da će to biti sprovedeno silom, Jovanović se obratio valiji s pitanjem da li su te glasine tačne. Šerif Osman-paša mu je rekao da su to samo glasine. Vlasti će „sultanove musafire“ naseliti tek u proljeće, dakle u vrijeme dok zemljoradnici nisu ni obradili zemljišne površine i kmetovima neće biti nanesena nikakva šteta. Konzul je bio uvjeren da je valija govorio istinu. On je izvijestio Rehberga i o tome da se u Bosni pristupilo opštem regrutovanju, ali su proturane neproverjene vijesti da će njime biti obuhvaćeni i hrišćanski mladići. Valija je i ovu glasinu odbacio kao netačnu. To se kasnije pokazalo sasvim tačnim. Tih godina je u Bosanskom ejaletu uglavnom vladao mir; samo je bihački kajmakam 5. februara 1863. godine izvijestio valiju „da se među stanovnicima kajmakamluka zapaža uznemiravajuća uzrujanost“, a za nju je okrivio strane emisare koji dolaze iz Srbije i Vojne krajine.¹²

Uporedo sa smještanjem muhadžira, potkomisije su procenjivale njihovu nepokretnu imovinu u Srbiji. Osmanska potkomisija je procijenila tu imovinu na šest miliona groša, a srpska na tri i po miliona. „Ova velika razlika došla je otuda što je sa turske strane uzeta kao osnova za procenu vrednost imanja pre 1862. godine. Srpska potkomisija smatrala je da je jedino pravedno stanovište – držati se vrednosti u trenutku pregovora. U tom vremenskom razmaku cene kuća morale su pasti usled jedovremenog iseljavanja 3 do 4.000 osoba. Vrednost im je i dalje opadala, jer su ostale napuštene i izložene propadanju.“¹³ Svakako je procjenu trebalo utvrditi onda kad su muhadžiri bili prisiljeni da se isele, a prorijedeni su podaci o tome da su njihove kuće ostale neuseljene i da im je zbog toga cijena mogla opasti.

Način života domaćeg srpskog stanovništva je uticao na to da su zanemarivani oni običaji koji su bili ukorijenjeni kod muslimanskog stanovništva,

¹² Haus Hof-und Staatsarchiv Wien (dalje: HHSStA W), P.A. XXXVIII, Generalni konzulat Sarajevo (dalje: GK S), K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 6. februara 1863; B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853-1870. godine*. Sarajevo 1956. 299-300.

¹³ G. Jakšić i V. Vučković, *nav. djelo*, 184.

kako o tome piše Blagoje Živković. „Dok su bili u Užicu Turci oko cele varoši bilo je mnogo votnjaka, a turske kuće su bile ograđene zidom. Stoga što njine žene nisu nikud izlazile, svaka je kuća imala vodu... Kad su Turci izašli i otišli u Bosnu, Srbi su zapustili sve vode, od najmanje 120 tekućih voda – česama – danas nema više od stotine – sve je to zasuto...“¹⁴ Ipak, procjena imovine vršena je između Srbije i Turske, i to nije imalo uticaja na njihovo ubrzanije ili usporenije naseljavanje u Bosanskom ejaletu. Osim toga, muhadžiri iz Srbije nisu mogli uticati na procjenu njihove imovine koja je ostala u Srbiji te nisu ni mogli ustanoviti da li je ona procijenjena u stvarnoj vrijednosti ili je to bila pogodba dvaju komisija.

Čim je dobio dozvolu iz Carigrada da u Bosni može stalno naseliti bivše stanovnike Užica i Sokola, valija je izjavio da bi bilo dobro da se oni razmjestu u Bijeljini, Zvorniku, Tuzli, Maglaju i Sarajevu. Očividno je vodio računa o tome da su muhadžiri do tada živjeli u gradovima i da su se bavili gradskim privređivanjem te da bi ih zbog toga trebalo smjestiti u bosanske gradove koje je nabrojao. Nasuprot njemu, Šefik-beg je predložio da se svi nasele na jedno mjesto, na državno zemljište koje je ranije pripadalo Huseinbegu Gradaševiću. Očividno je, pisao je Ščulepnikov svojoj vladi, da Šefik-beg nije vodio računa o tome da „užički turci nisu zemljoradnici, nego su većinom gradski stanovnici - trgovci i zanatlije“ i da će se oni vrlo teško prilagoditi životu na novom močvarnom i poljoprivrednom zemljištu. Sarajevski medžlis je prihvatio valijin prijedlog da u Sarajevu i njegovoj okolini naseli oko stotinu užičkih porodica.

Prisilno iseljavanje muslimanskih stanovnika iz gradova u Srbiji bilo je praćeno njihovim nezadovoljstvom, pa i pružanjem otpora. Tako su stanovnici Sokola izjavili da nikako ne žele napustiti svoje kuće. „Početkom novembra 1862. ovaj nesporazum je mogao dobiti široke razmjere, jer su stanovnici Sokola izjavili ne samo što neće da se sele iz grada već su spremni da iz tvrđave pruže otpor svakom nasilnom pokušaju iseljavanja, te da će se braniti do posljednjeg.“¹⁵ I pored snažnog protivljenja da napuste svoje domove, Sokoljani su se ipak morali iseliti, a pri tom nisu pružili otpor koji su bili nagovijestili.

Bosanski valija je odredio da se većina muslimanskih „sultanovih musafira“ prognanih iz Srbije ipak smjesti u naselja koja će se za njih podići uglavnom u zvorničkom kajmakamluku. Zato je 14. aprila 1863. godine krenuo iz Sarajeva u sjeverne krajeve ejaleta da bi odredio zemljište na kojem će se podizati ta nova naselja. Na polasku je izjavio da će usputno rješavati i druga

¹⁴ B. Živković, *Staro Užice prema neobjavljenoj memoarskoj građi*. Titovo Užice 1952, 13–14.

¹⁵ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856–1878*. Sarajevo 1988, 90–91; G. Škero, *Iseljavanje muslimana Turaka iz Užica i Sokolske nahije u Bosnu 1862*. Užički zbornik, 12. Titovo Užice 1962.

sporna i neriješena pitanja koja su u njegovoj nadležnosti. Tako će provjeriti kako se izvode radovi na izgradnji druma Sarajevo-Brod i riješiti spornu dionicu kod Vranduka kako bi se gradnja nesmetano nastavila.¹⁶ Na svom putu u Posavinu, valija je 17. aprila stigao u Maglaj, a potom nastavio putovanje preko Doboja i Modriče do Gradačca u koji je stigao 19. aprila 1863. godine.

Stručna komisija, koju su sačinjavali Bedri-beg i jedan inženjer, krenula je iz Sarajeva nekoliko dana prije valije drugim pravcem. Oni su najprije preko Zvornika došli u Bijeljinu, onda u Brezovo Polje gdje su odredili zemljište za novo naselje, a potom se u Gradačcu pridružili valiji da bi odredili teren za izgradnju naselja na bivšem imanju Huseinbega Gradašćevića. U toku boravka u Zvorniku, oni su razgovarali sa doseljenicima iz Srbije koji su im izjavili kako ne odobravaju da se za njih grade nova naselja. Tom prilikom, oni su predlagali da im se isplati novčana odšteta za njihova imanja ostavljena u Srbiji i da im se onda dozvoli da slobodno izaberu mjesta u kojima će podići svoje nove domove. Ovo tim prije što se većina doseljenika u ranijem mjestu stanovanja bavila isključivo trgovinom i zanatima, pa ukoliko ih smjeste na jedno mjesto, ili nekoliko mjesta, ne bi se mogli baviti svojim dotadašnjim zanimanjem. Poručili su valiji da upravo zbog toga ne mogu prihvatiti ni njegovu odluku da ih naseli u poljoprivredne krajeve.

U vrijeme valijinog odsustvovanja iz Sarajeva, 6. maja je stigao Portin vanredni mubašir (izaslanik) Zija-beg, koji se od dolaska u Sarajevo ponašao neuobičajeno. Naime, bez valijinog prisustva je sazvao ugledne ljude iz ejaleta i objavio im ferman o svojim zadacima u Bosni. Zatim je obavio protokolarne posjete stranim konzulima i priredio prijeme zanjih. Na prijemu, koji je za njega priredio mubašir, konzul Jovanović je saznao da će on ostati u Bosni znatno duže nego što mu je fermanom bilo određeno jer, kako je sam izjavio, „ovdje ima puno posla za njega“.¹⁷ Do tada su mubaširi sve obavljali uz valijinu saglasnost i uz njegovo prisustvo. Zašto je Zija-beg tako postupio nije nigdje objasnio. Valija je u to vrijeme obilazio mjesta u Posavini radi određivanja zemljišta za nova naselja. U Gradačcu ga je posjetio i fra Martin Nedić.

Toliški župnik fra Martin Nedić započeo je u Tolisi zidati novo crkveno zdanje za koje do tada nije dobio dozvolu, pa je pokušao privoljeti valiju da mu izdjestvuje Portino odobrenje. O sadržaju razgovora sa valijom i mufetišom, Nedić je odmah upoznao austrijskog generalnog konzula, svakako u namjeri da se i konzul založi kod valije kako bi dobio potrebno odobrenje za podizanje crkve. U svom pismu Jovanoviću, on je detaljno naveo cijeli tok razgovora sa valijom:

¹⁶ HHStA W. P. A., XXXVIII, GK S. K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 18. aprila 1863.

¹⁷ HHStA W. P. A., XXXVIII, GK S. K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 9. maja 1863; V. Skarić, *nav. djelo*, 236.

Presvitli Gospodine c.k. Glavni Konzule!

Sovim pismom javljam Vam čestitog Vezira Osman paše dolazak ovdje u Tolisu. On je dne 19. Travnja čitavo u Gradačac, gdje sam mu ja slideći dan pristupio, za učiniti naklon. Isti me je uljudno primio pa u dugom razgovoru upita ga ja: Gospodaru! kamo Ferman, da moremo graditi crkvu u Tolisi? Odgovori: pismo sam na Devlet, dođite Ferman ako Bog da. Dne 22. Travnja na Zapovijed Vezira dođu u Gradačac Popovi i knezovi i sakupljenim kaza Vezir ovo: ja imam nalog od Devleta da na mirinskom zemljištu smjestim carske goste (musafire) koji su iseljeni iz Srbije, od ovih gostiuh ima se naseliti u Selo Orašzu na obali Save (sahat daleko od Tolise) oko 250 kućah. I za ovo obaviti imadu se iz Orašja dignuti Seljani svi (Srbi) kojim će se na drugom mjestu dati selišta. Tom prigodom kaza Vezir i ovo: imam naredbu od Visoke Porte, da ponudim carske kmete, neka ako hoće odkupe zemlje, koje obrađuju.

Dne 22. Travnja Vezir i kajmakam tuzlanski sa mnogom pratnjom dođoše ovdje kmeni i kahvu popiše. Opet u razgovoru ja napomenu Ferman za gradnju crkve, Vezir odgovori: Vi ste falili, jer niste pravnijem pravcem tražili Ferman. Ja odgovori: neznam pravnijeg pravca, nego što smo četiri mazhatte izvadili od gradačkog Medschlissa; koje smo preko rukuh kajmakama slali Veziru, a Vezir valjda ji je slao na Devlet. Pri polasku Vezir prigleda početo lani zidanje i reče: ovo proslidite zidati, u tom će stignuti Ferman i za crkve. Prinoćio Vezir pod šatorom dne 23. proš. mis. ode u Berčki i Belinu pa dne 30-tog istog miseca opet dođe u Tolisu, komu pod šatorom ja pristupi i opet u dugom razgovoru reče mi: jesteli počeli zidati? Ja odgovori: nisam jer još pribavljam kreč, i pisak, pakću lahko početi zidati. On mi i opet veli: falili ste, jer se niste držali pravca za dobiti Ferman od Devleta. Pri rastanku reče mi Vezir: sutra ću sa Mufetiš pašom (carskim Povjerenikom) doći kvama na kahvu, pa dne 1. Svibnja zbilja i dođoše. Prigleda opet započeto zidanje Mufetiš upitame: jer ste sa starog mesta preselili ovdje? Ja odgovori: jer ono misto voda topi. On: sčijem ste dozvoljenjem to učinili? Ja: sa Churšid pašinim, koji je tada bio Vezir na Bosni. I tada je Vezir naredio Kajmakamu tuzlanskom Izak paši, a ovi Medschlissu Gradačkom, i ovi je prigledao staro i novo misto, ter smo prominili zemlju za zemlju, staru mi prodali carskim kmetim, a na ovoj smo se smistili. Mufetiš: imateli na to pismo? Ja: nejmamo, al nismo ni na staro zemljište imali pisma, jer nam je od starina ostalo. Mufetiš: budući da nejmate pisma na vaše zemljište, nit imate pisma s kojim vam je dopušteno da ovu, i ovoliku kuću načinite, ovo se ima porušiti. Za tim upita me Mufetiš: koliko ste potrošili, dok ste ovu kuću načinili? Ja odgovori: dok je samo pokrivena potrošili smo 500 dukatah, i to na majstore, i pribavljanje materijala, i župljani su bez platno nadničili. Dok je pako ponutrica sva dogotovljena, neznam koliko je potrošeno. Turci vele od prilike još 500 dukat, daklen sva kuća stoji 1.000 Dukat. Mufetiš veli: he! toliko će vam Devlet platiti, i zabilježiti misto drugo, pa na njem gradite. Ja velim: mi nemožemo van u

sredini župe biti, a ovo je sredina, i kad bi se mi pokrenuli, imalo bi se 5.000 katolikah odavle pokrenut, i na drugo misto preseliti. Mufetiš i ovo i dva krat reče: Vas je netko drugi nagovorio je daovdi kuću i cerkvu gradite. Ja mu odgovori: nitko Efendum. Vridno je napomenut, da kad sam i u Gradačcu i ovd i izlazio prid Vezira odmah je činio da na stolu sjednem, a ni jedan od begah ne bi bio prisutan našem razgovoru. Al Mufetiš u moju sobu došao ne reče mi: da sjednem, a pustida prisutan bude Hadži Muhamed beg Gradačević, kojije najpoglavitiji protivnik i tužitelj krštenog zakona, i svake prosvjete europejske. Pa i ovo napominjem što Mufetišpaša kod mene ni kahvu nehtjede posrkat.

Na posljednjem razgovoru prid Mufetišem Vezir reče: sinoć sam kazao, da ste vi falili nedržeći pravca zadobit Ferman. Mojim mnenjem kod njia je moja falinka ta, što posli nego nisam mogo po Turcim dobit Fermana, obratio sam se na Slavni c.k. Austrianski glavni konzulat i visoku Internuntiaturu. Ičim ovo javljam ostajem nadalje odanosti Vašeg Presvitlog Gospodstva preporučujući se jesam u

Tolisi dne 5. Svibnja 1863.

*Pokorni sluga O. Martin Nedić
Župnik Tolise¹⁸*

Austrijski generalni konzul je podržao Nedićevu molbu kod bosanskih vlasti, što mu nije bilo teško jer se ni Osman-paša nije protivio gradnji crkve u Tolisi. Već je 24. marta 1864. godine fra Martin Nedić imao u svojim rukama dozvolu za gradnju crkve i otad je ona tekla nesmetano.

Valijino kretanje po Posavini pratile su austrijske pogranične vlasti i ukazivale mu uobičajene počasti. Iz pisma koje je Andrija Torčvat Brlić uputio 3. maja 1863. godine u Zagreb u vezi sa Osman-pašinih putovanjem proizlazi da je valija 2. maja došao u Bosanski Brod. Hrvatski ban Šokčević je odmah odredio delegaciju koja će u njegovo ime pozdraviti valiju u Bosanskom Brodu. Na čelu ove delegacije bio je komandant slavonskobrodske tvrđave koji je sa pratnjom u svečanim uniformama pozdravio valiju. Osman-paša ih je srdačno primio i počastio kafom i čibukom. Valija im je tom prilikom izjavio da će se za muslimanske doseljenike iz Srbije izgraditi 300 kuća na desnoj obali Save naspram Slavanskog Šamca, a „1.400 kuća iznad Bosanskog Broda“. Poslije završenog prijema, valija se istog dana prevezao u Slavonski Brod i u šest sati uveče ukrcao u parobrod i otplovio u pravcu Berbira. Na rastanku je izjavio delegaciji koja ga je dočekala u Slavanskom Brodu da će najprije otići u Banja Luku i otuda se vratiti u Bosanski Brod i uzvratiti posjetu. Pukovniku Vagneru

¹⁸ HHSa W, P.A. XXXVIII. GK S.K-157, fra Martin Nedić generalnom konzulu. Tolisa 5. maja 1863.; P. Živković. *Prilog historiji bosanske Posavine. 150 godina Osnovne škole u Tolisi*, Tolisa 1973, 65-66.

je rekao da je već odredio zemljište za izgradnju potpuno novih naselja: Brezovo Polje naspram Račinovaca, Orašje naspram Županje i Orahova naspram Jablanca.¹⁹ Inače se u Bosni mnogo govorilo o tome kako je Porta odlučila da u ovaj ejalet naseli i druge narode iz Azije.

Austrijski konzularni agent u Tuzli obavijestio je Generalni konzulat u Sarajevu da se u zborničkom kajmakamluku naveliko šire glasovi kako će se u proljeće 1864. godine graditi još novih naselja u koja će se smjestiti Čerkezi. Generalni konzul je ove vijesti primio kao vjerovatne, jer je i on smatrao da valija to čini radi toga da bi se uz samu graničnu liniju s Austrijom, koja je „sativa udaljena od prvih muslimanskih naselja“, izgradila nova naselja za muslimane i na taj način potislo hrišćansko stanovništvo sa granice. „Štaviše, smatralo se da će prvo takvo naselje za Čerkeze biti izgrađeno u Rači.“ Valija je izričito naglasio konzulu da se nova naselja za muslimanske doseljenike iz Srbije podižu u Posavini, samo zbog toga da bi naselio stanovnike na „pustim prostranstvima“ i da to nije ni u kakvoj vezi s tim da on muslimanske doseljenika razmješta uz austrijsku granicu, da bi na taj način odatle potisnuo hrišćansko stanovništvo.

Konzul mu nije vjerovao nego je izvijestio svoju vladu u Beču da to valija čini smišljeno, planski i sistematski kako bi krajeve koji su naseljeni isključivo hrišćanskim stanovništvom razdvojio naseljima muslimana i osigurao granicu prema Austriji.²⁰

U vrijeme valijinog odsustvovanja iz Sarajeva, Portin mufetiš Zija-beg je preuzeo upravljanje ejaletskim poslovima. I to je dotad bilo neuobičajeno. Kad je za to saznao, valija je bio iznenađen tim više što je mubašir sazvaio na vijećanje i Veliki upravni savjet, a to je spadalo isključivo u valijinu nadležnost. Naime, Zija-beg je sazvaio Veliki upravni savjet i sve pokrajinske starješine i od njih zatražio da mu podnesu izvještaj o radu i polože račun za novčane izdatke za izvođenje javnih radova. Čak je zapečatio ejaletsku kasu i smijenio muhasebedži-efendiju Rašida Našid-efendiju. To je kod upravnih činovnika izazvalo pravu pometnju u Sarajevu, ali i u sjedištima kajmakamluka. Do tada nije nikad bilo preduzimano tako nešto, posebno u valijinoj odsutnosti, pa je valija to shvatio kao napad na sebe i neodobravanje dotadašnjeg rada. Čim je za to saznao, bosanski namjesnik ljutit zbog brzine kojom je mubašir sve to obavio, valija je najavio svoju ostavku tim odlučnije što je Zija-beg zabranio da mu se ukažu počasti prilikom povratka u Sarajevo. Strani konzuli u Sarajevu su povoljno ocjenjivali valijine mjere koje je do tada preduzimao u cilju unapređenja rada u provinciji, a posebno na započetoj rekonstrukciji postojećih drumova i izgradnji novih dionica. Drum od Sarajeva do Broda je već bio potpuno dovršen za saobraćaj, kao i cesta od Sarajeva do Novog Pazara za prevoz robe i ljudi, te put od

¹⁹ R. Horvat, „Naseljavanje muslimana u Bosnu 1863“. *Županjski zbornik*. Županja 1969, 195.

²⁰ HHStA W, P.A. XXXVIII, GK S, K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 14. februara 1864.

Sarajeva preko Travnika do Livna i dalje prema Sinju.²¹ To je valija sve učinio nepune tri godine svog upravljanja Bosanskim ejaletom i to nije moglo ostati nepaženo. Ovaj sukob je ubrzo izglađen po njegovom povratku u Sarajevo, pa Rašid Našid-efendija početkom juna ponovo preuzeo svoje mjesto muhasef-efendije. Ni Osman-paša nije podnio najavljenju ostavku na položaj bosanskog valije. Valija se vratio u Sarajevo u trenutku kad je i talijanski konzul počeo rad u novoosnovanom italijanskom konzulatu u Sarajevu.

Pored Austrije, Francuske, Engleske i Rusije, konzulat u Sarajevu otvorila je i Italija i tako istakla svoje interesovanje za prilike u Bosni i Hercegovini i na Balkanu. Konzul Cezar Durando je slao svojoj vladi opširne izvještaje o Bosni i Hercegovini, a posebno se interesovao za enklave Klek i Sutorinu kojima je Bosanski ejalet izlazio na Jadransko more. U pitanju je bila mogućnost da Italija preko ovih enklava uspostavi trgovačke veze sa Bosnom i Hercegovinom i tako osvoji Austriju koja je preuzela gotovo svu trgovinu sa njom.

Iako se vratio u Sarajevo, valija je nastavio da prati kako se grade nova naselja na sjeveru Bosne. Polovinom juna 1863. godine, tamo je uputio Muhamedin-pašu i svog čehaju koji su najprije otišli u Zvornik. Oni su dobili zadatak među muhadžirima skršiti otpor onih koji su odbijali da se nasele u naseobine rađene isključivo za njih. Njima su doseljenici izjavili da oni jedino traže da se isplati novac, a oni će se dalje pobrinuti za svoj smještaj i sami sebi izgraditi kuće po svom ukusu i mogućnostima. Najnezadovoljniji su bili oni doseljenici koji su se smjestili u Zvorniku i njegovoj okolini; tražili su novac za otetu, a ako im se ne udovolji izjavili su da će se radije vratiti u Srbiju, odakle su došli, nego da se nastane u krajevima uz Savu. Štaviše, Užičani su izjavili da im srpska vlada već odobrila da se mogu vratiti, s tim da mogu slobodno ispovjedati svoju islamsku vjeru, a vratiće im i njihove kuće i radnje. Srpska vlada od njih jedino tražila da plaćaju godišnji porez u iznosu od devedeset groša.²²

Koliko je to bilo tačno nismo mogli utvrditi, jer o tome nismo pronašli dokumente. Izgleda da su Muhamedin-paša i valijin čehaja uspjeli da u Zvorniku i okolini sklope većinu doseljenika kako je ipak najbolje da ne pružaju otpor nego da se vrate tamo gdje im je valija odredio, pa su nastavili put do Bijeljine, a zatim su išli Posavinu da nadgledaju radove na izgradnji novih naselja. Uvjerili su se da izgradnja kuća u novim naseljinama teče ubrzano i da se istovremeno podižu i nova naselja. Tako je novo naselje Šamac izgrađeno na ušću Bosne u Savu, a

²¹ IHSa W, P.A. XXXVIII, GK S, K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 16. maja 1863; B. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine*. Sarajevo 1956, 307; V. Skarić, *Ustavno djelo*, 242. Kolski put od Sarajeva do Broda građen je 1863. i 1864, a prenočišta su se nalazila u Vitezu, Žepču i Derventi.

²² IHSa W, P. A. XXXVIII, GK S, K-157, Štefaneli Rehbergu, Sarajevo 20. juna 1863.

Šerif Osman-paša mu je namijenio ulogu glavnog trgovačkog mjesta u ejaletu.²³ Zato je istovremeno sa podizanjem novih urbarnih sredina građen i drum kojim taj grad biti povezan sa postojećim glavnim drumom Sarajevo-Brod. I na ovaj način je valija htio da udovolji zahtjevima doseljenika koji su isticali činjenicu da oni čine gradsko stanovništvo koje se isključivo bavi trgovinom i zanatima. Ipak je bilo doseljenika koji se nikako nisu mogli pomiriti sa načinom na koji su bili primljeni u Bosni, a ni smještajem koji su dobili, pa ni izgradnjom novih naselja za njih, te su i dalje negodovali. Ni vlasti nisu odustajale od toga da ih silom natjeraju da se smjeste u nova naselja. Tuzlanski je kajmakam uhapsio muhadžire koji su se najviše opirali, a ostalima zaprijetio da će ih uputiti u Sarajevo gdje ih je, po njegovim riječima, očekivala još stroža kazna. Najnezadovoljniji su bili Užičani i Sokoljani. Oni su odlučili da se žale Visokoj Porti u Stambolu. Da li su zaista i uputili žalbe nismo mogli utvrditi iz sačuvanih konzulskih dokumenata. Šaputalo se među doseljenicima, da su se četiri porodice, koje su se doselile iz Šapca u Bijeljinu, nezadovoljne načinom prijema i smještaja, vratile u Šabac i tamo prešle na pravoslavnu vjeru.²⁴

Konzularni agent u Tuzli major Nikola Omčikus obavijestio je austrijskog generalnog konzula da vlasti vrše nasilje nad onim hrišćanima koji su imali kuće na zemljištu na kojem su podizana nova naselja. Omčikus navodi da su mu lica u koja ima puno povjerenje saopštila ove podatke. Među njima se nalazio i jedan seoski knez iz Šamca. Riječ je o tome da je vlast naredila da se svih šest kuća u kojima su stanovali pravoslavni kmetovi iseke odmah, da bi se na tom zemljištu podiglo novo naselje. To je isto učinjeno i sa kmetovima u Tišini, Prudu i Orašju. Omčikus je dalje saznao da je zemljište na kojem se podizalo novo naselje Šamac, u stvari pripadalo udovici Salihbegovički; naime, kmetovi su od nje kupili parcele na kojima su podigli kuće, a njene zemljišne parcele uzeli u zakup. Udovica se na ovaj postupak vlasti prema njenim kmetovima žalila medžlisu u Gradačcu, ali njena žalba nije ni razmatrana. Saznavši za ovo, kmetovi u Orašju su rasprodali budzašto svoje kuće jer im je pripremljeno da će biti odmah srušene ukoliko ih ne prodaju medžlisu u Gradačcu. Nekoliko oraških kmetova se ipak požalilo medžlisu na takav postupak vlasti. Ni njihove žalbe nisu uopšte razmatrane. Tako su kmetovi naprosto otjerani sa zemlje. Neki

²³ ABH, AUGK S, vicekonzulat Bečko, 21/1863, Brod, 2. septembra 1863. Es werden in aller Eile und mit Aufgebot von 2.000 Arbeiter um diesen ganzen Ort selbst auch von Seite des Saveflußes in Quadrat große Erdschanzen mit 3 Klafter tiefen und eben so viel Breite errichtet, an deren jeden Ecke sich auch Plateaus für Kanonen sich befinden. Vier Thöre werden ins Innere des Lagers führen. Die Erdschanzen werden überdieß mit starken Palisaden umgeben werden, welche nur in aller Eile im Gebirge erzeugt, und noch Schamaz zugeführt werden. Diese Arbeiten leitet Bedrij Bey. Man vernimmt, daß auch Brezovopolje, Ugljara und Orašje allwo sich auch die aus Serbien eqilirten Türken angesiedelt haben, auf die obige Art in verschanzte Lage verwandelt werden.

²⁴ HHStA W, P.A., XXXVIII, GK S, K-157, Štefaneli Rehbergu, Sarajevo 12. jula 1863.

uporniji su pohapšeni, neki su zastrašivani, dok na kraju nisu svi morali napustiti ovo zemljište.²⁵

Nezadovoljstvo predašnjih stanovnika bilo je još veće zbog represivnih mjera koje su preduzimale bosanske vlasti prilikom zbrinjavanja doseljenika. Nova naselja Orašje i Šamac nisu još bila dovršena polovinom juna 1863, kako je bilo predviđeno, a doseljenici su počeli stizati na ova područja. Vlasti su se onda dovijale tako što su neke hrišćanske porodice nasilno izgonile iz njihovih kuća i u njih privremeno smještale doseljenike. Isto je postupano i sa trgovcima kojima je tom prilikom propadala i roba, pa su se oni spašavali bježanjem na austrijsko područje.²⁶

Italijanski konzul je obavijestio svoju vladu o izbijanju nereda u Bijeljini zbog bahatog ponašanja vojnika iz garnizona. Povod za nemire bio je taj što se jedan oficir nasilno uselio u neku privatnu kuću. Stanovnici su izišli na sokake, javno protestovali, vikali i galamili i onda se pojavio požar. Konzul se čudio kako je moglo doći do požara ako su stanovnici samo izišli na sokake, pa je zaključio: „Pretpostavlja se da su mještani sami izazvali požar s namjerom da za to optuže vojnike i na taj način uveličaju njihove greške. Izgleda da su se tom prilikom ujedinili muslimani i hrišćani protiv vojske. To bi najvjerojatnije bila istina, pošto se zna da bosanski muslimani preziru Turke jer ih smatraju osvajačima koji se ne drže nekadašnjih tradicija.“²⁷

Prema izvještajima koje su špijuni slali pograničnim komandama Vojne krajine o prilikama u zborničkom kajmakamluku, a posebno o izgradnji novih naselja, proizlazi da su Orašje i Šamac građeni po sličnim planovima. U Šamcu je istovremeno podizano 315 potpuno novih kuća.²⁸ Konzularni agent Omčikus obišao je Šamac 21. septembra 1863. godine da bi se uvjerio kako i gdje se podiže to naselje. Izvijestio je Generalni konzulat u Sarajevu da se u Šamcu gradi 306 potpuno novih kuća.²⁹ To su pretežno male kuće od drvene građe i pokrivene šindrom. Oko cijelog naselja je podignut visok nasip da bi spriječio potapanje naselja prilikom visokog vodostaja Save. Sa sličnim namjerama je i

²⁵ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, 14/1863, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 24. juna 1863.

²⁶ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, 14/1863, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 24. juna 1863; B. Gavranović, *nav. djelo*, 315–316.

²⁷ P. Mitrović i H. Kreševljaković, *nav. djelo*, 43.

²⁸ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, Brod 2. septembra 1863.

²⁹ ABH, AUGK S, major Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 28. septembra 1863. godine major Omčikus je detaljno opisao novoizgrađeno naselje Aziziju: ABH, AUGK S, Tuzla 10. marta 1865. Šamac (Gornja Azizija) je bio poplavljen početkom marta 1865, pa su stanovnici morali napustiti svoje kuće i privremeno se skloniti u brdoviti Gradačac. Mnogi stanovnici Šamca su se tada razboljeli, a mnogi su i umrli, pa su vlasti stoga odlučile da u proljeće iste godine podignu u tom naselju još stotinu novih kuća.

vladika Dionizije obišao ove predjele. On je putovao preko Gradačca u Šamac i Brčko, pa je izjavio Omčikusu kako se lično uvjerio da se za muslimanske doseljenike grade potpuno nova naselja.³⁰

Pošto su radovi privedeni završetku, u ove krajeve je uslijedio dolazak najviših dostojanstvenika Bosanskog ejaleta. Šerif Osman-paša i Muhijedin-paša su obišli novopodignuta naselja početkom jeseni 1863 godine; 18. septembra su krenuli iz Tuzle prema Zvorniku, a onda nastavili prema Bijeljini. Valija je 8. oktobra stigao u Orašje i potom produžio u Šamac. Pošto se u to vrijeme već bila smjestila većina stanovnika, valija se interesovao kako su se smjestili, jesu li zadovoljni i kakva im je još pomoć potrebna. U Bijeljini su ga obavijestili da se iz sela Međaša iselilo petnaest porodica u Srbiju, navodno zbog previsokog poreza. Ispitujući stvarne razloge iseljavanja velikog broja stanovnika iz jednog sela, valija je utvrdio da je kriv i seoski spahija Mustajbeg Ajanović, pa ga je javno ukorio. Mustajbeg je pokušao da umani svoju krivicu tako što je nabijedio seoskog kneza Mirka da je organizovao iseljavanje stanovnika Međaša u dogovoru sa srpskim vlastima kojima je obećao da će iz Bosne organizovati preseljavanje do tri hiljade ljudi. Valija je naredio da se knez odmah uhapsi i sprovede istraga nad njim.³¹ Tako je u jesen 1863. godine uglavnom završeno naseljavanje novih naseobina na sjeveru Bosne. O tome koliko je gdje naseljeno novih doseljenika, podaci se razlikuju.

Pouzdanost se zna da je 3.000 stanovnika Sokola porazmješano u Zvornik, Bijelinu, Gradačac, Modriču, Zenicu, Rogaticu i Višegrad, a samo šest porodica u Sarajevo.³² Očevidno je većina smještena po novim naseljima. Kao što se vidi, valija im je odredio novo boravište u Posavini, a osim kuća dobili su i zemljišne parcele za obradu. Za izgradnju ovih naselja, Porta je uvela poseban porez. Konzul Durando je izvjestio svoju vladu da je u Kozluku na Drini izgrađeno 110 kuća, Brezovu Polju na Savi 250, Aziziji 200, Šamcu 200 i Orahovi 200 kuća. Osim ovih potpuno novih naselja podignut je veći broj kuća i u bihaćkom kajmakamluku. Prema Durandovoj procjeni, na ovaj način je smješteno oko 1.200 porodica sa oko 7.000-8.000 članova.

Prema rasporedu novih naselja bilo je očevidno da su ona podignuta duž granice prema Austriji i Srbiji, a to je, kako je naveo Durando, sigurno urađeno smišljeno i planski. Nije bilo sumnje u to da su bosanske vlasti imale cilj da povećaju broj naselja sa muslimanskim stanovništvom u graničnim krajevima kako bi se i na taj način spriječio sve veći uticaj susjednih država na hrišćansko

³⁰ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 13. septembra 1863.

³¹ HHStA W, P. A. XXXVIII, GK S, K-157, Jovanović Rehbergu, Sarajevo 10. oktobra 1863.

³² I. Tepić, *nav. djelo*, 90-91; B. Gavranović, *nav. djelo*, 315-316. Osman-paša je naredio da se izgradi i naselje Kozluk na Drini; *Narodne novine* 19. novembra 1862; u Zenici je za doseljenike iz Srbije očišćeno i uređeno 150 kuća.

bosansko stanovništvo. I Porta je, dakle, obratila veću pažnju na Bosanski ejalet. To se moglo uočiti i po tome što su se gotovo svi bosanski begovi koji su 1852. godine bili doživotno prognani iz Bosne, upravo do 1863. godine vratili u Bosnu. Za njih su bila obezbijeđena mjesta u medžlisima, a postavljeni su i na druge važnije položaje u administraciji i vojsci. Da bi podstakao sklapanje brakova, sultan je izdao ferman kojim je zabranio ženama da javno nose zlatni nakit i biserne ogrlice i ograničio taksu koju su imami mogli naplaćivati za sklapanje braka. Ovo se svakako odnosilo na muslimansko stanovništvo, jer se upravo kod njih sklapao sve manji broj brakova. To se objašnjavalo time što su oni naglo siromašili uslijed smanjenih prihoda po posljednjim Portinim agrarnim mjerama, ili uslijed smanjenih prihoda od stočarstva zbog pomora stoke od stočnih bolesti koje su posljednjih nekoliko uzastopnih godina harale po Bosni.

Nasuprot muslimanskom stanovništvu, hrišćanski trgovci su se naglo bogatili i svojim ženama kupovali skupocjen nakit, ali su ga njihove žene nosile krišom. „Zbog toga su žene iz bogatijih hrišćanskih porodica izvan kuća bile ogrnute kaputima da ne bi pred muslimanima pokazivale svoje bogatstvo.“³³

Iz gotovo svih izvještaja u kojima se donose podaci o broju izgrađenih kuća za muslimanske doseljenike iz Srbije proizlazi da je u Kozluku podignuto 110, Brezovu Polju 250 i Orahovi 200 kuća. Podaci se razlikuju za Donju Aziziju, odnosno Orašje, i Gornju Aziziju, odnosno Bosanski Šamac. Za Orašje se najčešće navodi 241, a za Šamac 315 kuća. Međutim, podaci o broju novoizgrađenih kuća i broju stanovnika u njima koje je valija Šerif Osman-paša dao engleskom konzulu u Sarajevu neposredno poslije završene gradnje novih naselja, svakako su najpouzdaniji. Bosanski namjesnik je izjavio da su u zborničkom kajmakamluku podignuta nova naselja: Kozluk (zbornička kaza) u kojem je izgrađeno 118 kuća i u njima smješten 571 stanovnik, Brezovo Polje-Brezovoselo (bijeljinska kaza) u kojem je sagrađeno 300 kuća i smješteno 1.555 stanovnika, Orašje-Azizija (gradačačka kaza) u kojem je izgrađeno 200 kuća i u njima nastanjena 963 stanovnika, Bosanski Šamac-Gornja Azizija (gradačačka kaza) u kojem je izgrađeno 260 kuća i u njima smješteno 1.180 stanovnika. U banjalučkom kajmakamluku izgrađeno je novo naselje Orahova (gradiška kaza) u kojoj je sagrađeno 225 kuća i naseljeno 1.090 stanovnika. Osim ovih novoizgrađenih naselja podignute su nove, ili osposobljene stare kuće za stanovanje i u drugim dijelovima Bosanskog ejaleta. Tako je u Zenici osposobljeno za stanovanje 150 kuća, a u Kostajnici (kozaračka kaza) izgrađene su 182 kuće i u njima smješteno 728 stanovnika. Sva nova naselja sagrađena su po istom planu sa pravilno raspoređenim ulicama, snabdjevena su dovoljnim

³³ HHSa W, P. A., XII, Türkei, K- 81. Holmes engleskom konzulatu u Carigradu, Sarajevo 10. novembra 1863; P. Mitrović i H. Kreševljaković, *nav. djelo*, 50; *Narodne novine* 19. novembra 1862.

količinama pitke vode, imaju po jednu džamiju, a svaka porodica je dobila poveću obradivu parcelu od 25-40 dunuma. Svi ovi novi stanovnici doselili su se iz Beograda, Užica, Sokola i Šapca.

Engleski konzul je izvijestio svog pretpostavljenog generalnog konzula u Istanbulu da je valija obišao sva novopodignuta naselja da bi se upoznao sa tim kako su doseljenici smješteni. Usputno je izvršio inspekciju radova na izgradnji novih cesta. Time se posebno ponosio. Naime, kad je valija došao u Sarajevo zatekao je samo jedan dobro održavan drum od Sarajeva do Travnika, koji je bio izgrađen u Omer-pašino doba (1851), a tada, dakle za nepune tri godine njegove uprave, u Bosni je već bilo izgrađeno cesta u dužini od 516 milja, ili 172 sahata hoda.³⁴

Na taj način je, dakle, smješteno u Bosni ukupno 6.087 stanovnika; i talijanski konzul je procijenio da se u sjevernoj Bosni naselilo oko 1.200 porodica. Po njemu u Orašje su naseljena 304 Užičanina u 140 kuća, 134 Beograđanina u 75 kuća, 47 Šapčana u 25 kuća i četiri Sokoljana u jednoj kući.³⁵ Očevidno je da se ovaj broj novih naseljenika u Orašju nije slagao sa onim koji je valija saopštio engleskom konzulu. Izgleda da su neki doseljenici iz Srbije sami sebi izgradili domove, svakako uz pomoć države. Međutim, nisu se svi ni doseljavali u isto vrijeme, pa otuda nejednaki podaci za neka naselja. Sigurno je to da su doseljenici iz jednog grada iz Srbije naselili jednu ili više mahala u novopodignutom naselju. Tako su se, na primjer, u Orašju, mahale nazivale: Beogradska mahala, Užička mahala, Šabačka mahala i Sokolska mahala.

Nije bilo sumnje u to da je u zbornički kajmakamluk naseljena većina doseljenika. O prilikama u ovom kajmakamluku, u vrijeme doseljavanja muhadžira iz Srbije, major Omčikus je podnio izvještaj u oktobru 1864. godine, u vidu odgovora na postavljena pitanja. Vjerovatno je to od njega zatražio generalni konzul da bi kompletirao podatke o Bosanskom ejaletu, koje je potom dostavio vladi u Beču.

1. Zbornički kajmakamluk, bez kladanjske nahije koja je 1863. pripojena sarajevskom kajmakamluku, nema više od 140 kvadratnih milja. Od toga su 38 posto obradivo zemljište, 30 posto šume, 22 posto pašnjaci i 10 posto neobrađivo zemljište.

2. Oranice, livade i pašnjaci su vrlo plodni, ali se ipak izvozi tek šestina poljoprivrednih proizvoda. Zemljoradnici su obrađivali zemlju na veoma primitivan način i teško su prihvatili nova dostignuća u poljoprivrednoj proizvodnji. U srednje rodnim godinama proizvedu onoliko koliko im je potrebno za ličnu

³⁴ HHStA W, P. A., XII, Türkei, K-81, Holmes engleskom poslanstvu u Carigradu, Bosna Saraj 10. novembra 1863.

³⁵ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije između 1788-1862. Članci i grada*, II. Tuzla 1958, 65-143; P. Živković, *nav. rad*, 64.

potrošnju. Glavne poljoprivredne kulture su pšenica, ječam, zob i kukuruz. Pšenica se najviše sije u zvrničkom i gradačkom kraju, a kukuruz u bijeljinskoj okolini. Jednogodišnji prosječan rod žitarica se procjenjuje na oko 160 miliona oka. Za prodaju se najviše nudi kukuruz, a zatim pšenica. U Tuzli i Zvorniku se nalaze velike pijace za prodaju žitarica i najposjećenije su od juna do februara. Poslije žetve, prosječne cijene su: ječma 20 para za oku, pšenice 24, kukuruza 20 i zobi 16 para za oku. Žitarice se prodaju ne zato što se proizvodi mnogo i ima ih napretek, nego iz nužde da se dođe do gotovog novca. Samo manji broj veleposjednika ima veliku proizvodnju. Žitarice se čuvaju u posebnim spremištima uz kuće, zovu se hambari i uglavnom su građeni od drveta, a kukuruz se ostavlja u košarastim spremištima. Najplodniji predjeli su bijeljinska nahija i Posavina, a najneplodniji su krajevi oko Maglaja. Jesenji usjevi su sijani u oktobru, kukuruz u maju, dok je početak žetve u julu, a branje kukuruza krajem septembra. U ovom kajmakamluku se kao međusjeveri mnogo siju grah i krompir, ali ne na cijeloj teritoriji. Rijetko se uzgaja konoplja, a mnogo više lan, sađeno je ponešto i đuhana, ali je njegov izvoz zbog visokih carina zanemarljiv. U vrijeme nerodnih godina uvozi se grah iz Austrije, a kad su rodne godine ima za izvoz kukuruza, pšenice, ječma i zobi. Posebno se mnogo izvoze šljive u austrijske krajeve.

3. Stočarstvo je uglavnom zanemareno. Najviše se uzgajaju goveda i svinje, a zatim ovce i koze. Sva stoka je sitnog rasta. Konji su srednjeg rasta, ali su jaki i izdržljivi. Srednje cijene za stoku su: jedan vo osam dukata, svinja dva dukata, ovca 45 pjastera, koza 30 pjastera. Pošto je 1864. godine harala goveđa kuga bio je zabranjen izvoz stoke. Iz ovog kajmakamluka prosječno je izvoženo oko 48.000 svinja. Ovce i koze nisu izvožene. Najveća stočna pijaca za rogatu marvu bila je u Gornjoj Tuzli, a za svinje u Bijeljini i Gradačcu. Mnogo su izvožene sirove kože, i to ponajviše u Austriju, zatim u Sarajevo i Visoko. Prosječne cijene su se kretale oko dva cvancika po komadu. Vuna je bila osrednjeg kvaliteta; neprana vuna je prodavana za 10, a oprana za 16 pjastera po oki. U Austriju je godišnje izvoženo prosječno po 200 centnera vune. Omčikus je zaključio da bi izvoz vune i stoke mogao biti znatno veći ukoliko bi se na austrijskoj strani pojednostavila carinska i sanitetska kontrola. Sva roba iz zvrničkog kajmakamluka je izvožena preko skela na Savi kojih je bilo mnogo. Vrlo velika trgovina je obavljana krznima divljih životinja. Prosječne cijene su bile: krzno vuka 20 pjastera, lisice 26 pjastera, kune jedan dukat, tvora 20 pjastera, jazavca 20 pjastera, divlje mačke 6 pjastera, vjeverice 30 para, zeca tri pjastera. Bezmalu svi stanovnici ovog kajmakamluka su se bavili pčelarstvom. Ono se stalno povećavalo. Med je prodavan po četiri pjastera za oku, vosak 23 pjastera, a uglavnom su izvoženi u Austriju.

4. Zvrnički kajmakamluk je imao 35.661 kuću. U njima je stanovalo 251.470 stanovnika. To znači prosječno po sedam stanovnika u svakoj kući.

Očividno da su to bile veće porodice. Od njih je bilo 28.812 katolika, 105.312 pravoslavnih, 117.231 musliman (i Cigana) i 115 Jevreja. U većim naseljima ovog kajmakamluka živio je ovaj broj stanovnika:

<i>Naselje</i>	<i>Broj stanovnika</i>	<i>Naselje</i>	<i>Broj stanovnika</i>
Donja Tuzla	5. 264	Maglaj	3. 188
Zvornik	4. 870	Srebrenica	2. 301
Bijeljina	6. 074	Vlasenica (Birče)	1. 027
Brčko	2. 562	Gornja Tuzla	1. 271
Gradačac	4. 500	Janja	3. 510
Gračanica	2. 849	Modriča	1. 764

Najnaseljeniji su bili bijeljinski i gradačački kraj, a najnenaseljeniji maglajski, birčanski i srebrenički.

Austrijski konzularni agent je posebno donio podatke o pravoslavnom stanovništvu. Iz njegovog izvještaja proizlazi da je zvornička eparhija imala ovakva naselja sa brojem stanovnika i kuća:

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Gračanica	Srnice	29	168	pop Marko iz Bijele
	Zuberovo Brdo	44	276	
Brčko	Bijela	24	131	
	Bijela Kalajčiska	50	310	
	Cerik	18	107	
Gračanica	Guste	12	80	pop Pero iz Gračanice
	Gračanica, prva mahala	26	129	
	Skipovac	80	491	pop Pero iz Gračanice
	Gračanica, druga mahala	39	235	pop Jovo iz Gračanice
	Loinja	65	394	
	Malešić	10	64	
	Paležnica	28	148	pop Savo iz Osječana
	Čifčije	20	119	
	Osječani I	15	87	
	Osječani II	96	559	pop Mojsija
	Bušletić	37	220	

Gradačac	Poturice	11	61	pop Antonije
	Grabska	20	109	
	Postinje	35	223	
	Kožuh	89	510	pop Marko
	Koprivna	120	706	pop Stojan
	Vranjak	110	654	pop Jovo
	Modriča	90	526	pop Georgije
	Miloševac	102	600	pop Jovo iz Miloševca
	Kruškovo Polje	35	214	
	Crkvina	73	429	
	Pisari	32	198	pop Georgije
	Skarić	14	84	
	Tišina	21	130	
	Slatina Gornja	84	495	pop Mojsija
	Slatina Donja	54	330	
	Skugrić Gornji	60	384	pop Sofro
	Skugrić Donji	90	610	
	Krešnica	18	121	pop Todor iz Tolise
	Tolisa Gornja i Radić	47	229	
	Zelinja	46	276	
	Borovo Polje	11	68	pop Đoko iz Zelinje
	Riječani	10	64	
	Gradačac	60	389	pop Todor iz Gradačca
Samarevac	20	130		

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Gradačac	Obudovac	140	846	pop Vaso
	Bare	5	28	
	Batkuša	51	307	pop Jefto iz Batkuše
	Grebnice	22	130	
	Brvnik	42	251	
	Kopanice	15	96	pop Nikola iz Batkuše
	Vučilovac	19	110	
	Draganovci	31	191	
	Bukova Greda	10	64	

Brčko	Čović Polje	54	322	pop Marko iz Žabara	
	Žabar Donji	95	549		
	Žabar Gornji	180	1071	pop Stojan	
	Avramovina	28	160		
	Brežnice	12	86	pop Kosta iz Porebrica	
	Porebrice	71	429		
	Mukatači	6	42		
Gradačac	Krepšić	38	222	pop Arsen iz Brčkog	
Brčko	Brčko	115	684		
	Boderište	97	578		
	Brka	10	71		
	Grbavica (Tetima)	24	140	pop Aleksa iz Brčkog	
	Buzekara, Sandići i Trnjaci	142	850	pop Đoko iz Mrtvaje	
	Dubravica	26	164		
	Brvnik	6	35	pop Tešan iz Lukavice	
	Pukiš	33	192		
	Crnjelevac	22	135		
	Lukavica	15	84		
	Brezje	12	71		
	Miladići	9	50		
	Vršani	9	58		
	Bijeljina	Tetima	46	280	pop D Mitar
		Mirosavci	14	82	
Piperci		41	250		
Brusnica		11	62		
Brčko		Mačkovac	17	109	
Zvornik	Lobutska	68	400		
	Kozjak	15	82		
	Pirkovac	23	139		
	Jablanica	51	315		
<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>	
Brčko	Zovik	36	210	pop Simo iz Zovika	
	Vuičić	20	120		
	Garevo	16	80		

Bijeljina

Lukavac	20	128	
Rašljani	10	54	
Ljubnica	80	416	pop Risto
Amajlije	54	329	pop Dmitar iz Bijeljine
Čipirovine	21	124	
Bijeljina I	130	791	
Pučile	48	278	
Kovanluci	23	130	pop georgije iz Bijeljine
Krivci	21	118	
Brijesnica	43	260	
Crna Bara	10	58	
Bijeljina II	100	612	pop Jančo iz Bijeljine
Obarska	155	948	
Ljeljenča	63	376	
Janja	37	220	pop Gavro iz Janje
Ruotina	16	100	
Batar	77	458	
Modrac	56	342	
Kojčinovac	37	215	pop Mičo iz Janje
Glogovac	34	197	
Čardačine	47	290	
Popovi	61	360	pop Danilo iz Dvorova
Dvorovi	94	578	
Međaši	100	589	
Balatun	120	710	pop Stevo
Velino Selo	59	352	pop Risto iz Međaša
Brodac	86	501	
Brodac	62	360	pop Jovo iz Svinjareva
Dizdarevo	30	196	
Trnjaci	48	280	pop Risto
Batković I	70	424	pop Vasilije
Batković II	110	692	pop Aksentije
Svinjarevo	32	191	
Trešnjica	17	109	
Crnjelovo	238	1470	pop Pero
Vršani	105	611	pop Radovan
Bukovica	102	616	pop Vasilije iz Korenite

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Zvornik	Korenita	77	452	
	Magnojević	74	439	pop Gajo iz Korenite
	Mrtvice	47	292	pop Đoko
	Ražljevo	22	131	pop Nikola iz Mrtvica
	Brezovo Polje	35	218	
	Brezova Varoš	6	39	
	Bobetino Brdo	34	200	
	Tutnjevac	66	386	
	Čađavica	234	1.450	pop Stevo iz Čađavice
	Zabrđe	81	489	
	Bogatovo Selo	77	454	
	Dragaljevac Donji	100	608	pop Jovo iz Čađavice
	Dragaljevac Gornji	49	290	
	Ugljevik	88	525	
	Janjari	32	198	
	Suho Polje	83	491	pop Tomo iz Zagona
	Zagon	143	848	pop Stevo
	Priboj	85	519	
	Rastožnica	58	340	pop Gavro iz Priboja
	Zloselo	33	199	
	Briest	15	96	
	Rožano	11	70	
	Glavičice	68	404	
	Bjeloševac	32	200	
	Čengić	78	472	
	Karaevac	24	148	
	Trnava	108	659	
	Krčina	22	136	
	Banjica	34	212	
	Pilica	103	642	
	Mezgraja	48	280	pop D Mitar
	Tobut	66	382	pop Stevo iz Vakufa
	Maleševci	29	187	
Lokano	98	580	pop Mićo iz Banjice	

Jočević	65	372	
Jasenica	30	194	
Vitinica	28	179	pop Tešo
Zvornik, prva mahala	50	290	pop Filip iz Zvornika
Šetić	55	326	
Balkovica Donja	3	20	
Zvornik, druga mahala	60	364	

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Tuzla	Snagovo	10	65	
	Grbavci	20	130	
	Kitovnica	15	86	
	Gusteri	12	70	
	Gluvnina	12	62	pop Đoko iz Zvornika
	Jordani	9	56	
	Karakaj	8	50	
	Čelopek	33	214	
	Teršić	46	282	pop Nikola iz Zvornika
	Tabanica	48	276	
	Skočić i Jasenica	108	658	
	Dubnica	44	254	
	Rainci	5	32	pop Nikola iz Jeginluka
	Kalesija	13	80	
	Bulatovci	6	40	
	Nezjuk	6	32	
	Balkovica	12	76	pop Cvijetin iz Tuzle
	Tuzla	120	724	
	Čaklović	18	100	
	Crno Blato	10	64	
	Požarnica	35	210	
	Dunoević	8	50	
	Brdnica	10	68	
Vernović	10	69	pop Marko iz Tuzle	
Matiević	6	40		
Koliković	4	26		

Kolimer	10	70	
Petraš	6	42	
Cviljevina	16	95	
Šikulja	8	52	
Jeginovlug	20	140	
Podpeč	40	236	
Tinja	15	104	
Jasenica	40	260	
Jaruške	4	28	
Babići	7	45	
Lužani	6	36	
Dragunja	10	58	
Smoluća	40	238	
Trstenica	10	56	
Marina Glava	10	70	

<i>Nahija</i>	<i>Selo</i>	<i>Broj kuća</i>	<i>Broj duša</i>	<i>Sadašnji pop</i>
Tuzla	Lukavac	20	126	
	Prizenić	10	67	

Primjedba: sveštenici su obično stanovali u mjestu rođenja.

5. Stanovništvo zvorničkog kajmakamluka ostvarivalo je najviše prihoda od stočarstva i trgovine drvetom. Među zanatlijama su preovladavali obućari, štavljači kože, sedlari, tesari, kolari, zidari, krojači, majstori za izradu ukrasa, lončari, stolari, majstori za izradu buradi i drugi. Oni su svoje proizvode prodavali uglavnom po unutrašnjosti Bosne na sedmičnim pazarima ili godišnjim vašarima. U kajmakamluku nije bilo radionica za izradu oružja, ali je svaki kraj imao ponekog majstora koji je popravljao oružje. Država je monopolisala proizvodnju baruta, ali se on javno proizvodio u manjim količinama i u kajmakamluku, pa kriomice i u dolini Spreče. Bio je odličnog kvaliteta. Prodavan je na javnim mjestima po 20 pjastera za oku.

Dosta rude metala ima u okolini Tuzle, Zvornika i Gradačca. Kameni ugulj je kopan u okolini Tuzle i Zvornika. Po opštem uvjerenju domaćeg stanovništva, oko Tuzle se nalaze bogati baseni kamene soli, ali nije postojao nijedan rudokop. So je dobijana iz slanih bunara u Gornjoj Tuzli i Donjoj Tuzli.

Iz slanih bunara Gornje Tuzle dobijano je dnevno 400 oka soli iz 2.000 oka slane vode. Iz toga proizlazi da je iz pet oka slane vode dobijana oka soli. Od 9.000 oka vode iz slanih izvora kod Donje Tuzle dobijano je samo 500 oka soli. Dakle jedna oka soli iz 18 oka slane vode. Kvalitet soli je bio dobar. Oka je prodavana za jedan pjaster. Na udaljenosti četiri sahata hoda od Tuzle kopan je kameni ugalj koji je bio kvalitetniji i jeftiniji od ogrjevnog drveta.

6. U ovaj kajmakamluk kolonijalna roba je uvožena najviše iz Trsta. Omčikus je procijenio da se godišnje uveze kafe 6.000 centnera, šećera 5.000, južnog voća, ulja, ruma, svijeća i sapuna po 600 i pamučne robe 1.200 centnera. Iz Pešte, Osijeka i Vukovara uvozilo se 1.500 centnera vina, 300 centnera sirčeta, 60 centnera likera i druge robe. Ovdášnji trgovci su nabavljali robu iz Beograda preko sarajevskih trgovaca jer su je oni davali na poček. Da bi se povećao obim trgovine, zaključio je Omčikus, bilo je potrebno da austrijska strana uspostavi telegrafsku vezu od Vinkovaca do Rajevog Sela, da izgradi dobru cestu između Vukovara i Rajevog Sela i da uspostavi konzularnu agenciju u Brčkom kako bi austrijski trgovci i podanici imali njenu zaštitu od osmanskih vlasti. Do tada su austrijski podanici, uglavnom trgovci, morali i za najmanji spor dolaziti u Tuzlu da bi potražili pomoć austrijskog konzula i tako provesti mnogo vremena na putovanju. To je za posljedicu imalo zanemarivanje redovnih trgovačkih poslova. Osim toga, teškoću u obavljanju trgovine činila je i upotreba više vrsta novca: austrijskog, turskog, francuskog i ruskog, pa je konzularni agent predlagao da se postigne saglasnost da se sav taj novac svugdje prima kao u Oršavi.

7. Vinova loza je uzgajana samo oko pojedinih franjevačkih samostana i ponešto oko privatnih kuća. Šume su neplanski sječene, posebno one koje su se nalazile uz rijeku Savu. Stanovništvo je odreda sjeklo drva u šumama za svoje potrebe. Austrijski trgovci su kupovali veće količine građevinskog drveta. U unutrašnjosti kajmakamluka nalazili su se veliki šumski reviri. Drvo se u njima uopšte nije sjeklo zbog nemogućnosti da se izveze pošto nije bilo nikakvih puteva, pa ni običnih šumskih staza. Pašnjaci su dobro uređeni i košeni su dva puta godišnje. Sijeno se potroši za ishranu stoke u zimsko doba, a za prodaju ostaju veoma male količine. Oka sijena je prodavana po četiri pare.

8. Putevi u zborničkoj kajmakamiji su loši kao i posvuda u Bosanskom ejaletu. Bolje se održava cesta od Brčkog do Bijeljine i ona koja povezuje Tuzlu preko Birča sa Sarajevom. Cestom od Brčkog do Bijeljine odvija se prevoz običnim kolima, otprilike onakvim kakva se upotrebljavaju u austrijskim zemljama za odlazak u polja. Na cesti od Tuzle preko Birča za Sarajevo trebalo je još izgraditi priključne puteve za Zvornik i Brčko, pa stoga ova cesta još nije bila u upotrebi. Mostovi na novoizgrađenim cestama su urađeni solidno i dosta su čvrsti. Prevoz jednog tovara robe, koji se računa da iznosi stotinu oka, plaća se obično jedna para po oki.

9. Zemlju posjeduju uglavnom muslimani, ali ima i hrišćana koji su zemljovlasnici. Upravo u ovoj 1864. godini, država je dodijelila kmetovima posjede u Posavini na korišćenje za ugovoreni novčani iznos. Ukoliko su željeli i imali novčanih mogućnosti, kmetovi su mogli otkupiti ove parcele. Hrišćani su mogli i ranije da otkupe poljoprivredno zemljište, ali su se ustručavali pošto muslimani nisu na to rado gledali. Između zemljoposjednika i kmetova su na snazi ova pravila: zemljoposjednik je bio obavezan da kmetu obezbijedi sjeme i radnu stoku, a kmet je zauzvrat davao zemljoposjedniku trećinu pošto bi prethodno odbio desetinu. Zemljoposjednik nije imao pravo da bez razloga otjera kmeta sa selišta, posebno onda kad je uredno obrađivao zemljište. Kmet je isporučivao trećinu u naturi.

Porezi su bili sljedeći:

Vergija, koju su plaćali svi stanovnici kajmakamluka, a iznosila je godišnje po kući 90-96 pjastera. Kad kmet preda trećinu, onda *vergija* iznosi 60-64 pjastera.

Desetina, koja se određuje po domaćinstvu, iznosi 90-150 pjastera.

Bedelat se plaća umjesto ranije *glavarine* kao i glavarinu, i *bedelat* je plaćalo samo muško hrišćansko stanovništvo starosti od 15-70 godina, a iznosio je od 6-50 pjastera po glavi.

Peludija je bio porez na svinje. Iznosila je 47 para po odrasloj svinji, odnosno jedan cvanciger po komadu. Porez na pečenje rakije iznosio je deset posto, a na duhan 12 posto po oki, bez obzira na njegov kvalitet. Osim redovnih poreza, stanovništvo je bilo obavezno da besplatno radi na izgradnji cesta.

U svakodnevnoj upotrebi bile su ove mjere:

Oka je bila mjera za svu robu u čvrstom i tečnom stanju, a odgovarala je težini od 400 drahmi, ili 2,1/4 bečke funte.

Aršin je mjera za sukno i platno, s tim što je *veliki aršin* odgovarao dužini 2.189 bečke stope, a *mali aršin* 2.054 bečke stope.

Austrijski *dukat* se mijenjao za turski sitan novac po 53 pjastera, a u robnom prometu za 58 pjastera. Srebrni *cvanciger* se mijenjao za tri pjastera, a u robnom prometu za četiri pjastera.

Austrijski konzularni agent je procijenio da svako domaćinstvo u zborničkoj kajmakamiji ima u prosjeku dva vola, jednu kravu, jednu ovcu, tri svinje i jednog konja. U prosjeku, svako domaćinstvo proizvede godišnje 1.100 oka pšenice, 854 oke ječma, 546 oka zobi, 1.986 oka kukuruza, 40 oka graha i jednu oku krompira.³⁶

³⁶ ABH, AUGK S, vicekonzulat Brčko, 51/1864, Omčikus Generalnom konzulatu, Tuzla 18. oktobra 1864.

Major Nikola Omčikus je dobro poznao zbornički kajmakamluk. Kao konzularni agent u Tuzli bio je u prilici da češće razgovara sa prvim ljudima ovog kajmakamluka i da dobije podatke o njemu. Međutim, najviše podataka je sakupio od svojih pouzdanih ljudi, u prvom redu trgovaca koji su prolazili s kraja na kraj i ovog kajmakamluka, ali i Bosanskog ejaleta. Statističke podatke je najvjerojatnije dobijao od službenih predstavnika svjetovnih i crkvenih vlasti. Stoga su podaci iz ovog njegovog izvještaja značajni za historiju naselja i kajmakamluka u cjelini.

S u m m a r y

THE COMING OF THE MUSLIM EXILES FROM THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO THE ZVORNIK KAJMAKAMLUK IN 1863

The Zvornik kajmakamluk (district area) became a shelter for the Muslim exiles from Serbia in 1862 and 1863. There were seven to eight thousand people that were according the decision of the Porta settled in the Bosnian eyalet (province). The majority of them came to the places, that had been constructed for them at Kozluk, Brezovo Polje, Donja Azizija (Orašje), Gornja Azizija (Bosanski Šamac) and Orahovica. The Ottoman government had evidently the aim by this programme, to bring the new population, primarily to populate Posavina, the Zvornik kajmakamluk, but to increase the rate of the Muslim population in the border areas to Austria and Serbia. The Muslim immigrants were opposed to the programme. They demanded a fair compensation for their property in Serbia, to be enabled according their own wishes to settle down in Bosnia freely, mostly in the towns, because they had lived in the towns in Serbia, were involved in crafts and trade. Vally Šerif Osman-paša was merciless, they were not given any compensation for their property in Serbia, but to live in the places he intended for them.

At the time of the immigrants' arrival and settling down in the Zvornik kajmakamluk, Austria had a consular agency in Tuzla. The consular agent, major Nikola Omčikus, reported to his government regularly on the building up of the new settlements and populating them. In addition, in 1864, he submitted a long report on the Zvornik kajmakamluk. He presented the data on the economic possibilities, mines, settlements and the number of inhabitants, the export-import of goods as well. All the data were completely published, being very important for the researches of the kajmakamluk past, as a whole and each of the settlements.